

مدرسای شریف

فصل اول

«تعاریف رایج در شهرسازی»

امروزه، علوم مختلف در دنیا روبه پیشرفت هستند و روزبه‌روز بر پیچیدگی آن‌ها افزوده می‌شود. برای فهم هر علمی ابتدا باید مفاهیم اولیه و رایج در آن را مطالعه کرد تا بتوان به‌درستی در آن وارد شد و به مفاهیم پیچیده‌تر دست یافت. به همین منظور، در این فصل تعاریف رایج در رشته شهرسازی قرار داده شده تا دانشجویان قبل از اطلاع از مفاهیم پیچیده به تعاریف و مفاهیم رایج در این رشته دست یابند.

درسنامه (۱): شهر و شهرسازی از گذشته تا کنون

شهرسازی

تعریف: شهرسازی دانشی میان‌رشته‌ای تلقی شده و یک علم یا فن محسوب نمی‌شود. شهرسازی به معنای دانش و نظریه اسکان بشر با مسائل مربوط به سکونتگاه‌ها اعم از روستا و شهر سر و کار دارد و این ارتباط در تمامی زمینه‌های اجتماعی، کالبدی، اقتصادی و ... وجود دارد. این دانش با مکان‌های زندگی انسان سر و کار دارد و به همین دلیل پویاست. از دید دیگر، شهرسازی عبارت است از مطالعه، طرح‌ریزی و توسعه شهرها و دانشی است که با در نظر گرفتن احتیاج‌های اجتماعی و اقتصادی با توجه به حداقل‌رساندن مشکلات شهری به پاسخگویی نیازهای عمومی جمعیت می‌پردازد.

تاریخچه شهرسازی

بنا به تحقیقات به‌عمل‌آمده، نخستین شهرساز یا نخستین کسی که به بیان اصولی در زمینه شهرسازی پرداخت، شخصی از یونان به نام «هیپوداموس» بود که در حدود سال ۴۸۰ قبل از میلاد می‌زیست. این شخص اصولی را برای شهرسازی زمان خود بیان کرد که منطقی و علمی بود. اصول پیشنهادی این شخص شهرسازی را بیشتر از لحاظ تأمین آسایش ساکنان آن و از نظر تهیه احتیاج‌های روزمره به‌نحوی ساده مورد توجه قرار داده است. او معتقد است که شهر باید از محله‌هایی تشکیل شود و ساکنان هر محله باید بتوانند مایحتاج خود را از بازارهای نزدیک خود فراهم سازند. با این همه دامنه پیدایش تحولات امروزی دانش شهرسازی به قرن نوزدهم میلادی می‌رسد. در پی رونق و توسعه صنعت و مشکلات ناشی از آن به دنبال تأسیس مراکز تخصصی، علمی و دانشگاهی در زمینه مسائل شهرسازی، گام‌های اساسی در حل مسائل شهری برداشته شد و آراء مختلفی در این زمینه مطرح شد. واژه شهرسازی به‌عنوان یک دانش و رشته، اولین بار در سال ۱۹۱۰ میلادی و به دنبال مشکلات نشئت‌گرفته از انقلاب صنعتی مطرح شد؛ هرچند تاریخ شهرسازی به گذشته‌های بسیار دورتر و شکل‌گیری نخستین تمدن‌های بشری برمی‌گردد.

تعاریف اولیه

منطقه: در ارتباط با تعریف منطقه دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. به‌طور کلی شاید بتوان گفت منطقه بخشی از یک کشور است که وحدت آن ناشی از داده‌های آب‌وهوایی، گیاهی، ناهمواری، اقتصادی، سیاسی، اداری و فرهنگی باشد. منطقه در سطحی بعد از سطح ملی و بالاتر از سطح محلی قرار می‌گیرد. منطقه از دید طبیعی و فیزیکی و ناحیه از دید انسانی است. افراد مختلف برداشت‌های متفاوتی از مفهوم منطقه دارند؛ بعضی منطقه را یک موجودیت عینی و حقیقی در نظر می‌گیرند و اعتقاد دارند منطقه به‌خودی‌خود قابل تشخیص است اما عده‌ای دیگر آن را صرفاً محصول تفکرات یا روشی برای طبقه‌بندی می‌دانند؛ لذا دو نظریه کاملاً مختلف در مورد منطقه وجود دارد: **نظریه عینی و ذهنی.**

شهر: مهم‌ترین عامل ایجاد شهر را باید در مازاد تولید محصولات کشاورزی، توسعه شبکه راه‌ها و تمایل بشر به ایجاد یک زندگی دسته‌جمعی در کنار یکدیگر جست‌وجو کرد. در میان مهم‌ترین عوامل پیدایش شهرها باید توسعه شبکه راه‌ها را با اطمینان **عادی‌ترین و قدیمی‌ترین عامل دانست.**

نکته ۱: رومیان لغت Urbs را نخستین‌بار استفاده نمودند که درست در مقابل روستا قرار داشت.

از عوامل مهم دیگر در ایجاد شهر، اختراع خط است که بدون آن ثبت وقایع امکان‌پذیر نبوده و تکامل ریاضیات و نجوم میسر نمی‌شد. با گذشت زمان، بر جمعیت شهرها افزوده شد و شهرهای بزرگ فرصت‌های اشتغال بیشتری را ایجاد کردند البته این به‌نوبه خود موجب جذب جمعیت و مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک‌تر می‌شد. همچنین خدمات شهری نیز معمولاً در شهرهای بزرگ بیشتر است؛ در واقع مهاجرت روستاییان و شهرهای اطراف نیز از عوامل مهم در رشد جمعیتی شهرهای بزرگ است لیکن پایه این موارد اشتغال در شهرهای بزرگ است.

هر شهری دارای هویتی ویژه برای خود است. طبیعت و اقلیم با تأثیری که بر مورفولوژی شهر و ساختمان‌های آن دارند، سازمان کالبدی و منظر خاصی را در شهرها ایجاد می‌کنند و در کنار مسائل اقتصادی و اجتماعی از عوامل بسیار مهم در هویت شهر و ساختار آن هستند.

نکته ۲: در دوران اولیه اسلام، کوفه اولین شهری بود که در خارج از منطقه حجاز ساخته شد و هدف از ایجاد آن پیشروی به سوی بین‌النهرین، ایران و رم شرقی بود.

شهر جایی است که تعاملات شهری به وقوع می‌پیوندد و مردم حس شهروندی نسبت به شهر خود دارند. به عبارتی، آنچه شهر را می‌سازد، ساختمان‌های عظیم و پارک‌ها نیستند بلکه مردم خود شهرند با تمام سلاقی و ویژگی‌های منحصر به فردشان؛ جایی که در آن روابط انسانی و اجتماعی آن‌ها شکل گرفته و بارور می‌شود. در اینجا به نظر برخی نظریه‌پردازان در مورد مفهوم شهر می‌پردازیم:

– براساس **نظر استرانگ**، یک شهر زمانی مادی‌گرا می‌شود که رشد عقلایی و اخلاقی آن متناسب با رشد فیزیکی نباشد. براساس نظر استرانگ، تمدن مدرن تصویری تک‌بعدی از توسعه مادی و مغایر با معنویات و اخلاقیات امروزی ارائه می‌دهد.

– **گوردون چایلد** در مورد شهر می‌گوید: «انسان نه تنها خودش را می‌سازد بلکه آفریدگار شهرها نیز هست. در این آفرینندگی او تنها به صورت یک ابزار صرف عمل نمی‌کند بلکه به شیوه عقلی نیز قدرت عقلی‌اش را به کار می‌اندازد.» شهر را یک ارگانیک‌ساز اجتماعی یا محل اسکان طبیعی انسان متمدن نامیده‌اند و به معنای دیگر به‌عنوان یک سازمان اکولوژیک است.

– از نظر **ورث**، زندگی شهری دارای سه خصیصه اندازه، تراکم و ناهمگونی است که در سه مفهوم خصایص اصلی شهری ورث، دو مفهوم اول، بزرگی، تراکم، بوم‌شناختی هستند و مفهوم سوم (عدم تجانس) جامعه‌شناختی است که از دو مفهوم اول استنتاج می‌شود.

– در شهرسازی **متجدد و مدرن** تأکید بر شهرسازی عملکردگرا با ویژگی‌های منطقه‌بندی، شبکه گسترده حمل‌ونقل مدرن و تولید انبوه واحدهای مسکونی است و زیبایی در مرحله بعد از عملکرد اهمیت می‌یابد.

– **پل سینجر** در مورد منشأ پیدایش شهر از دیدگاه اقتصادی نظریه‌ای را ارائه کرده و معتقد است که تنها تولید مازاد روستا برای ایجاد شهر کافی نیست بلکه روابطی باید به‌وجود آید تا جریان مداوم انتقال مازاد مذکور از روستا به شهر تضمین شود؛ درواقع، وجود جامعه طبقاتی باعث این تداوم می‌شود.

کلمه مثال ۱: ژرژ اوژن هوسمان به دلیل تأثیرگذاری در طراحی چه شهری معروف است؟
(۱) آمستردام (۲) پاریس (۳) لندن (۴) وین (سراسری ۸۱)

پاسخ: گزینه «۲» هوسمان دولتمند و شهرساز فرانسوی است که در دهه ۱۸۵۰ فرماندار پاریس شد. وی وقتی مجری طرح پاریس شد، آن را یکسره دگرگون ساخت. هوسمان نه یک نظریه‌پرداز بلکه یک مدیر شهری است که اساساً به دنبال نتایج علمی، تحقق‌پذیر و مستحکم برای حل مشکلات روزمره و واقعی شهر پاریس بود. اصول برنامه‌های هوسمان در ملاحظات شهرسازانه او در پاریس عبارت بودند از:
اصل یکم: افزایش فضاهای باز پیرامون ساختمان‌های بزرگ، قصرها، ... و زیباکردن شهر با بناهای یادمانی؛
اصل دوم: بهبود وضعیت بهداشت شهر و از میان بردن و تخریب روشمند کوچه‌پس‌کوچه‌های بافت ارگانیک؛
اصل سوم: ایجاد بلوارهای مستقیم و طولانی که به صورت شعاعی به یک رشته میدان‌های مدور می‌پیوستند؛
اصل چهارم: ساخت خیابان‌هایی به منظور آمدودش سریع و ایمن مردم به ایستگاه‌های راه‌آهن و مراکز بازرگانی و تفریحی.
کارهای هوسمان که به شهرسازی اقتدارگرایانه معروف هستند، یکسره بر شهرسازی معاصر اثر گذاشتند و در تمام شهرهایی که بعد از پاریس به جاده صنعت گام نهادند، اثری از نقشه‌های هوسمان دیده می‌شود.

کلمه مثال ۲: براساس نظر استرانگ، یک شهر زمانی مادی‌گرا می‌شود که:
(۱) ارتباطی بین اشتغال، جمعیت و سطح درآمد وجود نداشته باشد.
(۲) رشد عقلایی و اخلاقی آن متناسب با رشد کالبدی آن نباشد.
(۳) بالاترین ارزش افزوده را در بخش‌های مختلف اقتصادی داشته باشد.
(۴) بالاترین سطح اشتغال را داشته و نرخ بیکاری در آن پایین است.

پاسخ: گزینه «۲» براساس نظر استرانگ، یک شهر زمانی مادی‌گرا می‌شود که رشد عقلایی و اخلاقی آن متناسب با رشد فیزیکی آن نباشد. طبق نظر استرانگ تمدن مدرن تصویری تک‌بعدی از توسعه مادی مغایر با امور معنوی و اخلاقی ارائه می‌دهد.

– پروفیسور **هوفر** شهر را نتیجه ارتباط میان شش جنبه می‌داند: ساخت اقتصادی (تنوع فعالیت و اشتغال)، ساختار اجتماعی (تفاوت طبقات اجتماعی)، ساخت کالبدی (طرح ساختمان‌های عمومی، حصار و...)، موقعیت جغرافیایی، موقعیت قانونی (قانون اساسی، دستگاه‌های حقوقی، محلات) و حیات سیاسی.
– **امیل دورکیم** شهر را محل توسعه اطلاعات در یک منطقه اخلاقی می‌داند.

– نظریه‌پردازان **مکتب شیکاگو** نیز شهر را یک اندام زنده اجتماعی و محل اسکان طبیعی انسان متمدن می‌دانند. از جمله نظریه‌پردازان این مکتب می‌توان به تامس، زاننسکی، پارک، برگس، مکزی و ویرث اشاره نمود. **رابرت پارک** شهر را ترکیبی از عناصر مادی (مدنیت) و غیرمادی (اخلاقی) می‌داند که عناصر غیرمادی اهمیت بیشتری دارند.

– طبق ماده ۴ قانون و ضوابط تقسیمات کشوری (مصوبات ۱۳۶۲/۴/۵)، «شهر مکانی است با حدود قانونی که در محدوده جغرافیایی مشخص واقع شده و از نظر بافت ساختمانی، اشتغال و سایر عوامل دارای سیمایی با ویژگی‌های اجتماعی یک شهر باشد.»

نکته ۳: اصول به‌کارگرفته‌شده در شهرها می‌تواند آن‌قدر تأثیرگذار باشد که سال‌ها در ذهن همگان بماند؛ مانند تغییراتی که **هوسمان** (مدیر شهری ناپلئون سوم) برای پاریس انجام داد.

ساختارگرایان از جمله تانگه، بیکن، آلدوفان آیک و... شهر را متشکل از دو بخش ساختار اصلی (یعنی قسمت قابل طراحی توسط طراح که تغییرات بطئی داشته و اغلب راه‌ها و نشانه‌ها را دربرمی‌گیرد) و ساختار فرعی (که شامل محلات بوده، توسط مردم طراحی می‌شود و تغییرات در آن سریع است) می‌دانند.

کله مثال ۳: کدام مورد از عوامل مهم ایجاد شهر نیست؟

- (۱) مازاد محصولات کشاورزی
(۲) توسعه شبکه راه‌ها
(۳) تمایل به ایجاد زندگی دسته‌جمعی
(۴) نیاز به یکجانشینی

پاسخ: گزینه «۴» مهم‌ترین عوامل ایجاد یک شهر وجود محصولات کشاورزی، توسعه شبکه راه‌ها و تمایل به ایجاد زندگی دسته‌جمعی در بین مردم است.

کله مثال ۴: کدام مورد از عوامل مهم در هویت شهر نیست؟

- (۱) طبیعی و اقلیمی
(۲) عوامل اقتصادی
(۳) عوامل اجتماعی
(۴) عوامل کالبدی

پاسخ: گزینه «۴» هویت یک شهر مسئله مهمی است که باید در طرح‌های شهرسازی مورد توجه قرار گیرد. عواملی که هویت یک شهر را می‌سازد، می‌تواند طبیعی و اقلیمی، اقتصادی و اجتماعی باشد.

کله مثال ۵: براساس نظر استراتژیک، یک شهر چه زمانی مادی‌گرا می‌شود؟

- (۱) رشد عقلایی و اخلاقی متناسب با رشد فیزیکی
(۲) عدم تناسب رشد عقلایی و اخلاقی با رشد فیزیکی
(۳) رشد اخلاقی بیش از رشد فیزیکی باشد.
(۴) رشد اخلاقی کم‌تر از رشد فیزیکی باشد.

پاسخ: گزینه «۲» براساس دیدگاه استراتژیک، یک شهر زمانی مادی‌گرا می‌شود که رشد اخلاقی و عقلایی متناسب با رشد فیزیکی نباشد.

کله مثال ۶: از دیدگاه ادموند بیکن، نیرویی که کل شهر را به هم پیوند داده و وحدت فرم شهر را پدید می‌آورد، کدام است؟ (سراسری ۹۴)

(۱) ساختار شهر
(۲) تداوم همزمانی
(۳) رابطه توده و فضا
(۴) نظام‌های حرکتی

پاسخ: گزینه «۴» «ادموند بیکن» طراح شهری دوران معاصر است. معمار و برنامه‌ریز شهری آمریکایی در دانشگاه کرنل و فرهنگستان هنر کرنبروک، معماری خواند. در سال ۱۹۳۸ پس از دو سال کار شهرسازی در فلینت میشیگان به مدیریت شرکت خانه‌سازی فیلادلفیا رسید. پس از سال ۱۹۴۱ تا هنگام بازنشستگی‌اش، مدیر اجرایی کمیسیون طراحی فیلادلفیا بود که به رهبری او برنامه پیوسته احیا و بازسازی را گذراند. این برنامه بیکن را به شهرت جهانی رساند. در سال ۱۹۷۱ جایزه خدمات برجسته بنیاد طراحان آمریکا را از آن خود کرد و در سال ۱۹۶۸ کتاب طراحی شهرها را نوشت. به باور او شهر باید یک سازماندهی کلی داشته و عناصر آن در پیوند با هم شکل گیرند. او با بررسی شیوه شکل‌گیری شهرهای قدیمی مثل آتن باستان و رم باروک، نیروهایی را معرفی کرد که کل شهر را به هم پیوند داده و وحدت فرم شهر را پدید آورده‌اند؛ بیکن این نیروها را نظام‌های حرکتی می‌نامد.

تعاریف شهر از دیدگاه‌های مختلف

(۱) اقتصادی: شهر مکانی دارای وجه غالب اشتغال صنعتی و خدماتی است و متفاوت از اشتغال توأم با تولید در روستا است.

(۲) جمعیتی: در ایران به مکانی شهر می‌گویند که دارای جمعیتی بیش از ۵ هزار نفر بوده یا دارای شهرداری باشد.

(۳) جامعه‌شناسی: مسئله اساسی مطالعه کنش‌های اجتماعی افراد در فضاهای مختلف است.

(۴) جغرافیایی: شهر به‌عنوان ترکیبی فضایی از جمعیت‌ها و اشکال مختلف تعریف شده است.

ملاک‌های تفکیک شهر از روستا

این ملاک‌ها توسط افراد مختلفی بیان شده‌اند. ملاک‌های هشت‌گانه از زیرمن و سوروکین از آن جمله هستند. در زیر بعضی از ملاک‌ها بیان شده است:

۱- کاربری زمین در روستا، بیشتر زمین‌های کشاورزی را دربر می‌گیرد.

۲- تراکم جمعیت در روستا بسیار کم و وسعت سکونتگاه‌های روستایی محدود است.

۳- در جوامع روستایی، برخورد چهره‌به‌چهره است و همه خانواده‌ها دارای ارزش‌های مشترک فرهنگی پایداری هستند.

از نظر کارشناسان سازمان ملل در سال ۱۹۶۷، شناخت شهر از روستا به صورت زیر بوده است:

۱- وجود شهرداری (حوزه اداری)؛ ۲- کثرت فعالیت‌های غیرکشاورزی؛ ۳- میزان جمعیت؛ ۴- حوزه دولت محلی؛ ۵- وجود مجموعه‌ای از مشخصات شهری.

کله مثال ۷: در کدام دیدگاه، شهر به‌عنوان ترکیبی فضایی از جمعیت و اشکال مختلف تعریف شده است؟

- (۱) جامعه‌شناسی
(۲) اقتصادی
(۳) جغرافیایی
(۴) جمعیتی

پاسخ: گزینه «۳» در تعریف شهر دیدگاه واحدی وجود ندارد. تعریف شهر به نوع دیدگاه به شهر بستگی دارد؛ یعنی، از دیدگاه جامعه‌شناسی، اقتصادی، جغرافیایی و ... در دیدگاه جغرافیایی شهر به‌عنوان ترکیبی فضایی از جمعیت و اشکال مختلف تعریف می‌شود.

کله مثال ۸: از نظر کارشناسان سازمان ملل، کدام یک ملاک تفکیک شهر از روستا نیست؟

- (۱) عدم وجود شهرداری
(۲) میزان جمعیت
(۳) فعالیت غیرکشاورزی بیشتر در شهر
(۴) حوزه دولت محلی

پاسخ: گزینه «۱» برای تفکیک شهر از روستا ملاک‌هایی وجود دارد. این ملاک‌ها از دید کارشناسان سازمان ملل به صورت زیر است:

وجود شهرداری، فعالیت غیرکشاورزی بیشتر در شهر، میزان جمعیت، حوزه دولت محلی و ...

درسنامه (۲): شهر و ساختار شهر

عوامل تعیین کننده وضعیت شهر

هر شهر آمیخته‌ای از سه عامل زیر است لذا در بررسی کالبدی و ریخت‌شناسی هر شهر، آگاهی از جوهره وجودی هر شهر با توجه به این عوامل ضرورت می‌یابد:

(۱) جهان‌بینی: نوع نگرش به جهان، دین، مذهب و مسلک باعث تفاوت اجتماع شده و شهر نیز تبلور کالبدی جامعه‌ای است که در آن می‌زید از این رو این نگرش شهر را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد.

(۲) اقتصاد: شامل مباحثی چون تعریف مادی جهان، نحوه تولید، توزیع ثروت، مصرف محصولات و رابطه آن‌ها با ساخت کالبدی شهر است. پدیده غارت - دفاع در سرنوشت شهرهای جهان و سرزمین ایران، گویای تأثیرات جدی مسائل اقتصادی بر سرنوشت و حیات شهرهاست.

(۳) محیط و اقلیم (عوامل زیست‌محیطی): عناصر طبیعی نقش قطعی بر تعیین موقعیت شهرها داشته‌اند. به ویژه تأثیر این عامل را در شکل‌گیری تمدن‌های نخستین که عمدتاً در کنار رودخانه‌های بزرگ ایجاد شدند و تمدن رودخانه‌ای نام گرفتند می‌توان دید.

تقسیم‌بندی دوره‌های مختلف شهرسازی در ایران:

براساس یک تقسیم‌بندی کلی دوره‌های شهرسازی در ایران به سه دسته زیر قابل تقسیم‌اند:

(۱) شهرنشینی، شهرگرایی و شهرسازی پیش از اسلام یا شهرهای باستان (از قرن ۹ قبل از میلاد تا قرن ۷ میلادی):

شروع تمدن شهری ایرانی تا ظهور اسلام؛ تولد و شکل‌گیری شار؛ این دوره خود به سه دوره زیر تقسیم می‌شود:

(۱) ساخت و بافت شار از قرن نهم قبل از میلاد تا قرن چهارم قبل از میلاد (سبک پارسی) نشئت گرفته از تمدن بین‌النهرین، دوره‌های ماد و هخامنشی تا حمله اسکندر؛

(۲) ساخت و بافت شار در قرن سوم قبل از میلاد با تلفیق شار پارسی با دولت شهرهای یونانی (سبک پارسی هلنی) دوره حکومت سلوکی؛

(۳) ساخت و بافت شار از اواخر قرن سوم قبل از میلاد تا هفتم میلادی (یک هجری) ابداع مجدد مفهوم شار (سبک پارتی) دوره حکومت‌های اشکانی و ساسانی.

(۲) سیر تحول شهرنشینی، شهرگرایی و شهرسازی و دگرگونی مفاهیم پس از اسلام

(۱) شهر از قرن ۱ تا ۴ ه. ق (۷ تا ۱۱ میلادی)، دگرگونی مفهوم جدید شار (سبک خراسان) تجدید حیات علمی و ادبی در قرن چهارم؛

(۲) ساخت و بافت شار قرن ۴ تا ۷ ه. ق (۱۱ تا ۱۴ میلادی)، اوج تجدید حیات علمی (سبک رازی) دوره حکومت‌های غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی تا حمله مغول؛

(۳) ساخت و بافت شار از قرن ۷ تا ۱۱ ه. ق (۱۴ تا ۱۷ میلادی) حسیض در آغاز با حمله مغول و احیای مجدد (سبک آذری) در دوره‌های ایلخانیان، گورکانیان و تیموریان؛

(۴) ساخت و بافت شار از قرن ۱۱ تا ۱۳ ه. ق (۱۷ تا ۱۸ میلادی هم‌زمان با مکتب اصفهان) که خود دارای اوج و حسیض بوده است.

(۳) سیر تحول شهرنشینی و شهرسازی در دوران معاصر (باز ابداع و قلب مفهوم شار و تولد مفهوم شهر)

(۱) پیدایش مفهوم شهر (سبک تهران): از اوایل حکومت قاجار تا کودتای ۱۲۹۹ ه. ش (پهلوی اول)؛

(۲) شهرسازی در مفهوم جدید از ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ ه. ش (۱۹۲۰ تا ۱۹۴۵ میلادی): شکل‌گیری الگوی تهران متأثر از سبک بین‌الملل از سوی جنبش نوگرایی جهانی، انعکاس الگوی تهران (پهلوی دوم)؛

(۳) شهرسازی از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ ه. ش (۱۹۴۵ تا ۱۹۷۹): اشاعه الگوی تهران در شهرسازی و معماری، پیدایش نخستین طرح‌های برنامه‌ریزی شده و دگرگونی در شکل شهر (پهلوی دوم و انقلاب اسلامی).

گفتنی است سبک‌ها، شیوه‌ها و الگوهای به‌وجود آمده با توجه به سرزمین منشأ پیدایش است.

این تقسیمات از مفاهیم سرزمینی پیروی می‌کنند و از تقسیم‌بندی‌های حکومتی و دولتی مرسوم تبعیت نمی‌کنند. همچنین اطلاق واژه «سبک» برای دوره‌های شهرسازی ایران‌زمین، به جز مکتب اصفهان با اندک مسامحه کاربرد دارد و کاربرد آن بیشتر برای هنر و معماری استفاده می‌شود.

نکته ۴: ویژگی‌های عمومی سرزمین ایران را می‌توان این‌گونه نام برد: اوضاع جغرافیایی فلات ایران، کوه‌ها، کمبود آب، درگیری دائمی ایل و روستا (امنیت سرزمین)، جایگاه ژئوپلیتیک ایران و تجارت راه دور، عدم تفکیک کامل صنعت از کشاورزی و شهر با نقش اداری سیاسی (شهر قدرت) می‌باشد.

مثال ۹: چه عواملی موجب شکل‌گیری ویژگی‌های مشترک ساختار شهرهای تاریخی ایران شده است؟ (سراسری ۹۴)

(۱) عوامل تاریخی و شرایط اقلیمی گرم و خشک ایران

(۲) ساختار فضایی - کالبدی و شرایط نظم‌دهنده آب‌وهوایی

(۳) شرایط اجتماعی - مکانی فلات ایران و شرایط نظم‌دهنده آب‌وهوایی فلات ایران

(۴) ساختار فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی در جامعه اسلامی و شرایط نظم‌دهنده آب‌وهوایی

پاسخ: گزینه «۴» ویژگی مشترک ساختار تمامی شهرهای تاریخی ایران پس از اسلام، ساختار فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی در جامعه اسلامی و شرایط نظم‌دهنده آب‌وهوایی است.

کلمه مثال ۱۰: بزرگ‌ترین مادرشهر یا متروپلیس ایران قرن سوم تا ششم هجری که از آن به‌عنوان «امهات البلاد» نام برده‌اند، کدام شهر بوده است؟

(سراسری ۹۷)

(۴) ری

(۳) تبریز

(۲) بصره

(۱) اصفهان

پاسخ: گزینه «۴» در آثار البلاد، زکریای قزوینی از ری به‌عنوان امهات البلاد نام برده است. شهری که پس از ازدست‌دادن هفتصد هزارتن قربانی در زلزله و بیماری هنوز امهات البلاد می‌باشد، بی‌گمان پیش از این کشتارها بیش از یک‌ونیم میلیون جمعیت داشته است.

کلمه مثال ۱۱: علاوه بر ویژگی اقلیمی، شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، کدام عامل مهم و اساسی موجب شکل‌نگرفتن فضاهای شهری ایران در مقایسه با برخی کشورهای غربی شده است؟

(سراسری ۹۶)

(۱) عامل مذهبی محدودکننده ارتباطات اجتماعی بیرون

(۲) موقعیت ژئوپولیتیک خاص ایران در منطقه و شکل‌گیری جنگ‌های ویرانگر

(۳) نگاه فلسفی خاص به جهان و همچنین پرداختن به درون تا به ارتباطات اجتماعی بیرون

(۴) موقعیت جغرافیایی خاص ایران و پرداختن به مسائل مذهبی محدودکننده ارتباطات اجتماعی بیرون

پاسخ: گزینه «۳» تفاوت فضاهای شهری در شهرهای ایران و غرب در مطالعات مختلف به وضوح مشخص است. ویژگی‌های فرهنگی و تاریخی محیط ساخته‌شده در طراحی شهری همواره مورد توجه بوده است اما نیاز به دانش بومی از آن‌جایی آغاز می‌شود که سازوکارها، ارزش‌های بنیادین، نگاه فلسفی خاص به جهان و همچنین شرایط اقلیمی شهرهای غربی و شهرهای ایرانی باهم تفاوتی جدی دارند که این موضوع کم و بیش مدنظر طراحان شهری ایران نیز بوده است. محرومیت از جمله ویژگی‌های اصلی طراحی فضاهای شهری و خصوصی در ایران (به‌ویژه شهرهای مرکزی گرم و خشک و مذهبی) نمودی از این موضوع است که باعث شده تا فضاهای درونی اهمیت بیشتری نسبت به فضاهای بیرونی پیدا کنند.

کلمه مثال ۱۲: شهر هفت حصار یا هفت دژ تودرتو، منتسب به ساختار کدام‌یک از شهرهای ایرانی است؟

(سراسری ۹۷)

(۴) تخت سلیمان

(۳) تخت جمشید

(۲) بیشاپور

(۱) هگمتانه

پاسخ: گزینه «۱» هگمتانه نخستین پایتخت ایران بوده و به همراه آتن در یونان و رم در ایتالیا از معدود شهرهای باستانی جهان است که همچنان زنده و مهم است. هرودوت این شهر را ساخته دیاکو دانسته و گفته که هگمتانه ۷ دیوار داشته که هر یک به رنگ یکی از سیاره‌ها بوده‌اند. این مجتمع توسط هفت دیوار متحدالمرکز که هر دیوار داخلی از بیرونی بلند بود و بر آن اشراف داشت، ساخته شد و از این رو به آن قصر هفت‌حصار یا هفت‌قلعه تودرتو گفته می‌شد که کاخ پادشاهی و خزانه در درون قلعه هفتم قرار داشت.

کلمه مثال ۱۳: آنچه بیش از هر چیز در دگرگونی ساخت‌وسازهای فضای شهرهای بزرگ ایران در طول تاریخ دخالت داشته، کدام مورد است؟ (سراسری ۹۷)

(۲) ساختار نظام حکومتی

(۱) ساختار نظام اقتصادی

(۴) پیروی از اصول و مبانی شهرسازی مدرن

(۳) تبعیت از الگوهای اجتماعی

پاسخ: گزینه «۲» در ایران با تغییر ساختار نظام حکومتی، سازمان فضایی شهرها به کلی تغییر می‌یافت. در دوران حکومت مردم‌سالارانه‌تر دوران پارتی و شکل‌گیری شوراها و صنفاها فرم شهری تغییر یافته و حتی فرم عادلانه دایره در شهر پدید می‌آید. در دوران استبدادی رضاشاه فرم مدرنیستی و شطرنجی بر شهرها سایه انداخت و در دوران دولت وابسته قاجار نمود طراحی اروپایی در شهر ایجاد شد.

کلمه مثال ۱۴: کدام‌یک از شهرهای قبل از اسلام در ایران، بیشتر دارای جنبه مذهبی است؟

(سراسری ۹۷)

(۴) شوش

(۳) تخت جمشید

(۲) بیشاپور

(۱) اکباتان

پاسخ: گزینه «۳» تخت جمشید را می‌توان مشهورترین مجموعه از دوران باستان در ایران به‌شمار آورد که در سطح جهانی نیز کاملاً شناخته شده است. احداث این مجموعه در دوره داریوش هخامنشی در حدود سال‌های ۵۱۸ تا ۵۲۰ پ. م شروع شد و در دوره پسر او خشایارشا هخامنشی نیز ادامه یافت. در دوره پادشاهان بعدی هخامنشی نیز فعالیت‌هایی در زمینه توسعه این مجموعه صورت گرفت. یکی از ویژگی‌های این مجموعه این است که پیش و پس از آن مجموعه‌ای با آن عظمت در تاریخ ایران ساخته شده و هنوز منحصربه‌فرد است. برخی از پژوهشگران اظهار داشته‌اند که تخت جمشید جایگاهی صرفاً آیینی و مذهبی داشته است البته در دیگر متون به جایگاه حکومتی. این مجموعه نیز در کنار جایگاه مذهبی اشاره شده است.

کلمه مثال ۱۵: در شهرهای تاریخی ایران، میدان‌ها معمولاً به کدام مراکز و بناها نزدیک بودند؟

(سراسری ۹۷)

(۴) مراکز مهم اجتماعی

(۳) مراکز مهم سیاسی

(۲) بناهای مذهبی

(۱) بازار

پاسخ: گزینه «۳» میدان‌ها در شهرهای تاریخی ایران برای اعلام دستورات و فرامین پادشاه یا قوانین جدید استفاده می‌شدند و این فضا با فضای پلازایی غربی کاملاً متفاوت بوده است؛ از این رو میدان‌ها معمولاً در نزدیکی بناها و مراکز سیاسی تشکیل می‌شدند.

کجه مثال ۱۶: در ارتباط با میدان شار ساسانی و آگورای یونانی، کدام عبارت به ترتیب درست‌تر است؟

(سراسری ۹۷)

(۱) هر دو محل دادوستد

(۲) هر دو مظهر قدرت حکومت

(۳) محل بروز رفتارهای اجتماعی و اقتصادی - مظهر قدرت حکومت

(۴) مظهر قدرت حکومت - محل بروز رفتارهای اجتماعی و اقتصادی

پاسخ: «هیچ‌کدام از گزینه‌ها صحیح نیست.» میدان در شار ساسانی نه مثل فوروم رومی «مظهر قدرت حکومت» است و نه مانند آگورای یونانی محل تظاهر دادوستد است بلکه مکانی است که بازارها به آن باز می‌شوند و مکان تظاهرات اجتماعی - اقتصادی است؛ از این رو آگورا مکان دادوستد و میدان در شار ساسانی محل تظاهرات اجتماعی و اقتصادی است. میدان محلی است برای اعلان فرمان‌های دولتی، بخشودگی‌ها و عقوبت‌ها که چنین گزینه‌ای در تست وجود ندارد.

کجه مثال ۱۷: کدام جمله، در مورد «سبک تهران» در دوران قاجار و «الگوی تهران» در دوران پهلوی درست است؟

(سراسری ۹۷)

(۱) سبک و الگوی تهران هر دو به درونی‌سازی مفاهیم شهر غربی پرداختند.

(۲) سبک و الگوی تهران هر دو به یک طریق به تقلید سبک غربی پرداختند.

(۳) الگوی تهران به ترویج گسترده مفاهیمی پرداخت که شالوده آن‌ها را می‌توان در سبک تهران دید.

(۴) سبک تهران در پی تحولی آرام و درونی بوده و الگوی تهران در پی تقلید مفاهیم شهری و نفی شالوده موجود است.

پاسخ: گزینه «۴» الگوی تهران در دوران دولت پهلوی در یک انقطاع تاریخی از جامعه و به تبع آن شهر، تعاریفی سخت ناآشنا به دست می‌دهد. دخالت سنگین در بافت و ساخت شالوده‌های شهری موجود، نه تنها به معنای شالوده جدید پی‌گرفته نمی‌شود بلکه این دخالت با تقلید مفاهیم غربی در پی نفی شالوده موجود بوده است در حالی که سبک تهران به تبعیت از مفهوم تجددطلبی، حضور قوی تفکر غیربومی در دوران قاجار هر چند عرصه جدید در ترکیب فضایی باز می‌کند اما به علت عدم قدرت اقتصادی دولت مرکزی قاجار، سبک تهران با تحولاتی آرام و درونی نه به عنوان سبک مستقل بلکه مکمل مکتب اصفهان مورد استفاده قرار می‌گیرد و این ترکیب دوگانه تفکری قوی در سازماندهی فضاهای شهری مانند مجموعه ابراهیم‌خان کرمان می‌آفریند.

کجه مثال ۱۸: انطاکیه پارس، منتسب به کدام شهر ایرانی است؟

(سراسری ۹۵)

(۱) شوش

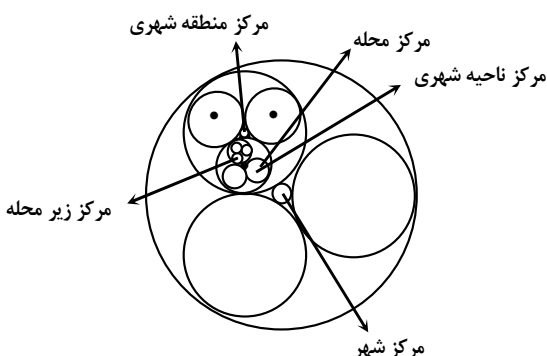
(۲) سیراف

(۳) بوشهر

(۴) بندرعباس

پاسخ: گزینه «۳» بوشهر از قدیم‌ترین ایام تاکنون نام‌های گوناگونی داشته است. در دوره ایلامی آن را لیان می‌نامیدند. در زمان اردو، کشینتارخوس (نثارک) در زمان دریاسالار اسکندر مقدونی - مسامبر (Mesamberia) و در روزگار حکمرانی سلوکیان بر ایران، انطاکیه پارس خوانده می‌شد. در منابع عصر ساسانی آن را بخت اردشیر و ریواردشیر (Rivardshir) می‌نامیدند. در دوره اسلامی نام آن به صورت ری‌شهر، راشهر، زیصهر، راکسل (Raxel)، بندر نادریه، ابوشهر و سرانجام بوشهر آمده است. گمان می‌رود یاقوت حموی نخستین کسی باشد که از بوشهر قدیم نام برده است. برخی از صاحب‌نظران معتقدند که «بوشهر» دگرگون شده و نام قدیم این شهر در دوره ساسانی «ریواردشیر» است.

نظام تقسیمات شهری

نکته ۵: واحد همسایگی کوچک‌ترین واحد شهری است که خدمات

اساسی اجتماع محلی را تأمین می‌کند. این واحد به عنوان بنیانی برای برنامه‌ریزی و طراحی به کار می‌رود. عنصر شاخص واحدهای همسایگی، بوستان کودک است.

نکته ۶: طرح واحد همسایگی توسط متفکری به نام کلارنس پری مطرح شد.

هر محله در تقسیمات شهری باید دارای عملکردهای فردی - اجتماعی، کنترل امنیت اجتماعی، هویت و همبستگی باشد.

تقسیمات	واحد مسکونی	کوچه یا مجتمع مسکونی	کوی یا واحد همسایگی	محله	برزن	ناحیه
واحد مسکونی						
کوچه یا مجتمع مسکونی	۲۰۰-۹۰					
کوی یا واحد همسایگی	۶۰۰-۴۰۰	۵-۳				
محله	۱۲۵۰-۷۰۰	۱۰-۸	۳-۲			
برزن	۳۰۰۰-۱۸۰۰	۲۰-۱۵	۵-۴	۲		
ناحیه	۵۰۰۰-۳۵۰۰	۴۰-۳۰	۹-۸	۴	۲	
منطقه	۱۸۰۰۰-۱۳۵۰۰	۱۶۰-۱۲۰	۴۳-۳۲	۱۶	۸	۴

کله مثال ۱۹: تقسیمات کالبدی در طرح‌های جامع به چه صورت است؟

- (۱) ناحیه، محله، برزن و کوی (۲) ناحیه، کوی، برزن و محله (۳) ناحیه، برزن، کوی و محله (۴) ناحیه، برزن، محله و کوی
- پاسخ: گزینه «۴» تقسیمات کالبدی در طرح‌های جامع از بزرگ به کوچک به صورت روبه‌رو است: ناحیه ← برزن ← محله ← کوی

(سراسری ۸۰)

کله مثال ۲۰: سلسله‌مراتب سازمان فضایی یک شهر به ترتیب عبارت است از:

- (۱) شهر - ناحیه شهری - محله شهری - محله کوچک شهری
(۲) شهر - حوزه شهری - محله شهری - محله کوچک شهری
(۳) شهر - محله شهری - کوی - برزن
(۴) شهر - محله شهری - ناحیه شهری - کوی شهری
- پاسخ: گزینه «۱» سازمان فضایی شهری دارای سطوح عملکردی از کوی تا منطقه و در نهایت شهر است. این سطوح به ترتیب عبارت‌اند از: شهر، منطقه، ناحیه، محله، محله کوچک (برزن)، کوی، واحد همسایگی و کوچه یا گروه مسکونی.

تقسیمات شهری و کشوری در طول تاریخ

در ایران در دوره باستان شهر با نام‌های خشت (به معنی قلمرو پادشاه)، خشتر (در کتاب اوستا)، شهرستان (در زمان ساسانیان به معنی جا و مکان) و در دوره اسلامی به نام‌های مصر، قصبه و مدینه خوانده می‌شد.

مصر: شهری که در رأس آن امیر، سلطان بزرگ یا پادشاهی باشد و همچنین عامه مردم هر شهر بزرگی را مصر می‌خواندند، مانند: بصره و ارجان. مدینه: مقر دولت یا نماینده دولت بوده است. قصبه: پایتخت و مرکز ایالتی باشد. برخی دیگر از اصطلاحات مرتبط نیز در ادامه آورده شده‌اند:

ایالت:

نام کلی ایالت در کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت به زبان فارسی میانه، شهر (STRY) و به زبان پارسی (XSTRY) آمده است.

خوره:

پیگولوسکایا نیز معتقد است که اصطلاح یونانی خوره را می‌توان معادل استان در نظر گرفت (شاید بتوان در دوره ساسانی، استان را برابر شهر یا خوره دانست). کوره یا خوره از واژه یونانی خورا به وجود آمده و بسیاری از شهرهای ساسانی را با پسوند خوره پایه‌گذاری کرده‌اند: اردشیر خوره، شاپور خوره و روستاگ (رستاق):

در دوره ساسانی یک شهر به انضمام روستاهای پیرامونش یک رستاق را تشکیل می‌داد.

طسوج (تسوگ یا تسوق):

بخش کوچک‌تری از خوره را شامل می‌شود. مورونی، شهر را «خوره» و «طرح» را با «رستاق» معادل می‌داند. اما در برخی متون طسوج یک عمارت یا یک دهات را دربرمی‌گیرد.

شاید بتوان تقسیم‌بندی در دوران ساسانیان را این‌گونه بیان نمود: سرزمین (ایالت)، خوره (استان)، تسوگ (شهرستان) و رستاق (دهستان).

قصبه:

به گفته مقدسی، پایتخت ایالتی بوده است اما در دوران بعدی هر یک از واحدهای اصلی تقسیمات کشوری را به این نام نامیده‌اند. به عنوان مثال شیراز را قصبه ولایت فارس نامیده‌اند.

(سراسری ۹۵)

کله مثال ۲۱: شهری که در گذشته عمدتاً مرکزیت اداری-سیاسی بود، چه نام داشت؟

- (۱) خوره (۲) رستاق (۳) طسوج (۴) قصبه
- پاسخ: گزینه «۴» همانطور که گفته شد قصبه به معنای مرکز اداری - سیاسی یا همان پایتخت ایالتی بوده است.

درسنامه (۳): مفاهیم فضا، فضای شهری و تقسیم‌بندی آن‌ها

فضا

فضا مجموعه‌ای از کالبد، محتوا و همچنین ظرف مشترک طبیعت، انسان و فعالیت‌های اوست. درحقیقت، فضای خالی میان کالبدهاست. فضا حجم مکانی و زمانی مجموعه‌ای از تمام فعالیت‌هایی است که انسان در راه تسلط بر طبیعت و برای بقای خود انجام می‌دهد و درواقع، منظور فضایی اقتصادی و اجتماعی است که منعکس‌کننده تمام هستی جوامع انسانی باشد.

فضای شهری

فضای شهری پدیده سازمان‌یافته‌ای از اطلاعاتی است که در صور مختلف (فرم، عملکرد و معنا) تجلی می‌یابد، در عین حال بیانگر شکل‌گیری و ارتقای زندگی اجتماعی یک جامعه و بیانگر فرهنگ و شیوه شهرنشینی یک تمدن می‌باشد. فضای شهری عینیتی است برخاسته از تلفیق روابط اجتماعی در بستری کالبدی و زمینه‌ای معنایی و در راستای عملکردهای مورد نیاز و جمعی انسانی می‌باشد.

فضای شهری به لحاظ شکلی، تقسیماتی همچون فضای شهری پویا یا ایستا را می‌پذیرد. حالت سوم و بینابینی هم وجود دارد: فضای شهری نیمه‌پویا - نیمه‌ایستا. البته حالت سوم فضای شهری پایدار نیست و دائماً بین یکی از دو حالت قبلی در نوسان است.

فضای شهری پویا

فضای شهری پویا آن است که روح حرکت در آن مشهود و غالب باشد. از جمله مهم‌ترین فضاها شهری پویا، خیابان‌ها هستند. فضای شهری (خوب) پویا آن است که عملکردهای آن در عین کثرت، همگن و هماهنگ باشند؛ به این ترتیب در یک فضای شهری پویا و خوب، امکان حرکت و انتخاب، به‌طورمستمر برای استفاده‌کنندگان فراهم خواهد بود.

فضای شهری ایستا

در این فضا روح، مکث، تأمل و توقف مشهود و غالب است.

مهم‌ترین عامل ایستایی فضا، عملکرد کلیت یکپارچه و غیرمنفصل فضا و در درجات بعدی عملکرد اجزای آن است. در این حالت، عامل بنیادین شکل‌گیری فضای ایستای شهری اجزای آن نیست و در آن همواره کل یکپارچه (کلیت فضا) بر جزءها (اجزای فضا) غلبه دارند. در اینجا دیگر اجزا نه می‌توانند و نه ضرورت دارد که با انبوه‌بودن بر کل غلبه یابند که اگر چنین شود، آن فضا اضمحلال خواهد یافت اما اگر هیچ‌یک از اجزا نتوانند حضور خود را در فضای ایستای شهری به اثبات برسانند، اصولاً چنین فضایی شکل نخواهد گرفت و این موضوع ایجاب می‌کند که تعدادی از اجزا با فردیت و سنگینی کافی، حضور پر قدرت خود را محسوس کنند.

در این صورت این شرایط لازم است: ۱- تعداد اجزا بسیار محدود باشد. ۲- بین آن‌ها ارتباط معنادار عملکردی و شکلی حکم‌فرما شود. ۳- سایر اجزا از آن‌ها تبعیت کنند. توجه داشته باشید که در فضای شهری پویا صحبت از همگنی و همخوانی اجزا باهم بود و در اینجا لزوم تبعیت اکثریت، کم‌اهمیت‌تر اجزا از اقلیت پراهمیت‌تر آن‌هاست؛ به این ترتیب در یک فضای شهری (خوب) ایستا، یک یا چند جزء به‌طور کاملاً برجسته خودنمایی می‌کنند و سایر اجزا تمام توجه را به سمت آن چند جزء اصلی می‌کشانند.

فضای شهری نیمه‌پویا - نیمه‌ایستا

آن حالت سوم فضای شهری (نیمه‌پویا - نیمه‌ایستا) هم حالتی بینابین و ناپایدار است و عمدتاً در نقاط مفصلی اتصال دو یا چند فضای شهری، اعم از اتصال پویا - پویا، ایستا - ایستا یا حتی پویا - ایستا و گاه نیز در نقطه عطف ورود به فضای اصلی (ایستا یا پویا) اتفاق می‌افتد که از این قبیل هستند: تقاطع و چهارراه خیابان‌های مهم شهر، ورودی به میدان مهم شهری و مهم‌تر از همه ورودی یک شهر. این‌گونه فضاها قابلیت آن را دارند که در مناسبت‌های مختلف اجتماعی تغییر حالت دهند و خود را با خواسته‌های اجتماعی مقطعی خاص، انطباق دهند و درست به همین دلیل فضاها مشمول این حالت تا زمانی که به‌طور نسبتاً پایدار به یکی از دو حالت اصلی نزدیک نشوند، هویت خاص خود را به‌دست نخواهند آورد. به‌نظر می‌رسد که حضور عناصر قوی و قدرتمند در کنار چنین فضاهایی تمایل آن‌ها را به ایستایی بیشتر می‌کند و خلأ ناشی از حضور این عناصر، حالت بیشتر پویا به آن‌ها می‌بخشد، گویی که اصولاً و به‌طورمطلق فضای پویا یا ایستای کاملی وجود ندارد و مهم آن است که کدام ویژگی‌ها به‌طور پایدارتری غلبه یابند.

فضای شهری در دو حالت پایدار ایستا (میدان) و پویا (خیابان) تقسیم می‌شود هرچند فضایی بینابین به نام فضای نیمه‌پویا - نیمه‌ایستا نیز وجود دارد.

(سراسری ۹۵)

کدام دسته‌بندی به جریان فعالیت‌های فضاهای همگانی مربوط می‌شود؟

(۴) روان و جاری

(۳) خنثی و تأثیرپذیر

(۲) تأثیرگذار و ایستا

(۱) پویا و ایستا

پاسخ: گزینه «۱» با توجه به متن بالا فضاهای شهری را می‌توان به دو حالت کلی پویا و ایستا تقسیم‌بندی نمود (هرچند حالت بینابینی نیمه‌ایستا و نیمه‌پویا

نیز موجود است.

درسنامه (۱۴): برنامه و برنامه‌ریزی

برنامه

برنامه نمایش منظم یا رعایت سلسله‌مراتب فعالیت‌های مربوط به یکدیگر و همچنین مرتبط با رشته تصمیمات منظم و برحسب دوره‌های زمانی مختلف است. به عبارت دیگر، برنامه همان تصمیمات منظم براساس سلسله‌مراتب عملیات است. عده‌ای دیگر از صاحب‌نظران برنامه را تعیین هدف کوتاه‌مدت و راه رسیدن به آن تعریف می‌کنند یا آن را تعهد برای انجام برخی عملیات به منظور تحقق هدف می‌دانند.

انواع برنامه

(الف) از نظر مدت اجرا: ۱- بلندمدت (۱۰ سال و بیشتر)؛ ۲- میان‌مدت (۳ تا ۷ و گاهی تا ۱۰ سال)؛ ۳- کوتاه‌مدت (۱ تا ۲ سال).

(ب) از نظر فراپوشی: ۱- جامع؛ ۲- غیرجامع (بخشی).

(ج) از نظر اهداف بهره‌وری: ۱- توسعه عمومی؛ ۲- اقتصاد توسعه؛ ۳- کالبدی؛ ۴- ارشادی و اجباری؛ ۵- اختصاصی.

(د) از نظر سطوح مکانی: ۱- ملی (در سطح کشوری)؛ ۲- منطقه‌ای (در سطح یک یا چند استان)؛ ۳- ناحیه‌ای (یک یا چند شهرستان)؛ ۴- شهری (در سطح شهر)؛ ۵- روستایی (در سطح دهستان و روستا).

قابل ذکر است که در شرایط ایران، تنوعی از برنامه‌ها را می‌توان همراه یا مابین سطوح ذکر شده، برشمرد؛ برای مثال، می‌توان برنامه‌های عمران روستایی، برنامه‌های مجموعه شهری و مانند این‌ها را ذکر کرد.

کلمه مثال ۲۳: «تعیین هدف کوتاه‌مدت و راه رسیدن به آن» را چه می‌گویند؟

(۱) برنامه (۲) استراتژی (۳) عملیات (۴) اجرا

پاسخ: گزینه «۱» برنامه به این معناست که هدف کوتاه‌مدت و راه رسیدن به آن را مشخص کنیم.

کلمه مثال ۲۴: از نظر زمان اجرای برنامه، یک برنامه شهری ۵ تا ۱۰ ساله در کدام سطح زمانی قرار می‌گیرد؟ (سراسری ۸۰)

(۱) بلندمدت (۲) چشم‌انداز (۳) کوتاه‌مدت (۴) میان‌مدت

پاسخ: گزینه «۴» برنامه‌ریزی را از نظر زمان اجرا می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

۱- برنامه بلندمدت: اساس کار آن چارچوب کلی و آینده‌نگری و دوره اجرای آن ۱۰ تا ۲۰ سال و گاهی تا ۲۵ سال است.

۲- برنامه میان‌مدت: این نوع برنامه معمولاً در قالب برنامه‌ریزی بلندمدت و منطبق با هدف‌های آن بوده و مدت اجرای آن ۳ تا ۷ و گاه ۱۵ سال می‌باشد.

۳- برنامه کوتاه‌مدت: این برنامه‌ها با توجه به برنامه‌ریزی میان‌مدت در مدت یک الی دو سال تهیه می‌شوند.

برنامه‌ریزی

امروزه، واژه برنامه‌ریزی برای فعالیت‌های مختلف انسان به کار می‌رود و می‌توان مدعی شد که هیچ جامعه‌ای بدون برنامه‌ریزی نخواهد توانست پاسخگوی نیازهای مختلف ساکنان خود باشد. برنامه‌ریزی کوششی برای انتخاب بهترین راهکار یا جریان آگاهانه و سلسله اقدام‌های مرتبط باهم است. برنامه‌ریزی ابتدا در شوروی، بعد از انقلاب ۱۹۱۷م، مورد توجه قرار گرفت که آغاز نظام سیستماتیک برنامه‌ریزی بود. اولین پروژه با برنامه در این کشور، شبکه سراسری برق مسکو به نام گرلو بود.

در ایران برای اولین بار، برنامه‌ریزی را در بین سال‌های ۱۳۲۵-۱۳۲۲ ه. ش. بوزالین، حسابدار آمریکایی، مطرح کرد.

نکته ۷: با تأسیس سازمان برنامه در سال ۱۳۲۷، به‌طور رسمی برنامه‌ریزی در ایران آغاز شد.

در «منشور آتن» برنامه‌ریزی ابزار ساماندهی مکان‌ها و محیط‌های متفاوتی تعریف شده است که باید شرایط رشد و توسعه زندگی جامعه را در تمام ابعاد مادی، معنوی و فرهنگی در همه شکل‌بندی‌های فردی و اجتماعی فراهم آورد.

عناصر برنامه‌ریزی شامل هدف، منابع، زمان و اجرا است. برنامه‌ریزی از نظر مقیاس شامل برنامه‌ریزی ملی، منطقه‌ای و محلی است. در مقیاس تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی به سه سطح اصلی تقسیم می‌شود: راهبردی، تکنیکی و عملیاتی.

به‌طور کلی، برنامه با طرح از لحاظ معنی و مفهوم متفاوت است. در واقع، طرح عبارت است از: «بیان یک سلسله فعالیت‌های فنی - اجرایی برای رسیدن به یک هدف مشخص». به عبارت دیگر، طرح: «مجموعه‌ای از عملیات و خدمات مشخص و هم‌پسته‌ای است که با هزینه معین در یک دوره زمانی و از قبل تعیین شده (معین) برای رسیدن به یک هدف انجام می‌گیرد». طرح‌ها در قالب‌های ملی، استانی و خاص ناحیه‌ای می‌تواند مطرح شود. معمولاً هر طرح دارای چندین پروژه از لحاظ بودجه‌ای است. بسیاری از متخصصان طرح را با پروژه یکی می‌دانند. در واقع پروژه مجموعه عملیاتی است که در یک زمان مشخص با هدف مشخص و با صرف منابع معین به منظور تولید صورت می‌گیرد اما برنامه‌ریزی فرایند تصمیم‌گیری است که هدف آن ترکیب بهینه فعالیت‌ها در ناحیه‌ای مشخص است که با توجه به هدف‌های تعیین شده نظام و فشارهای ناشی از منابع موجود و استفاده از سیاست به وسیله آن هماهنگ می‌شود. مفاهیم کلی که برنامه‌ریزی را دربرمی‌گیرد، به صورت زیر هستند:

۱- جریان و مداومت؛ ۲- ارشاد و هدایت‌گری؛ ۳- هدف‌گیری؛ ۴- درون‌نگری و آینده‌نگری.

برنامه‌ریزی ممکن است دارای یک یا چند آرمان و هدف باشد. آرمان‌ها و هدف‌های اجتماعی و اقتصادی برنامه‌ریزی از دیدگاه مسائل اجتماعی و اقتصادی به منظور ارتقای سطوح مختلف به سه دسته زیر تقسیم می‌شود:

۱- برنامه‌ریزی کلی برای رسیدن به هدف‌های کلی، عمومی، اقتصادی و اجتماعی؛ ۲- برنامه‌ریزی بخشی برای بخش‌های مختلف تولیدی و اجتماعی؛ ۳- برنامه‌ریزی در سطح طرح (خرد).

برنامه‌ریزی کلی: این برنامه‌ریزی بیشتر به منظور رسیدن به اهداف کلی و عمومی اقتصادی و اجتماعی انجام می‌گیرد؛ مثلاً برنامه‌ریزی در زمینه ارتقای رشد اقتصادی یا صادرات و مبادلات بازرگانی یک کشور.

برنامه‌ریزی بخشی: این نوع برنامه‌ریزی بیشتر در بخش‌های مختلف تولیدی و اجتماعی صورت می‌گیرد، مانند: برنامه‌ریزی در بهداشت، ساختمان، کشاورزی، مخابرات و غیره.

برنامه‌ریزی در سطح طرح (خرد): این برنامه‌ها در طرح‌ها و پروژه‌های داخل بخش صورت می‌گیرد، مانند برنامه‌ریزی توسعه مدارس در بخش برنامه‌ریزی آموزشی.

برنامه‌ریزی ای که به منظور امنیت جامعه، هدایت، جهت‌گیری و ایجاد هماهنگی برای رشد و تعالی انسان و بهزیستی او صورت می‌گیرد، **برنامه اجتماعی** است. **برنامه‌های اقتصادی** بیشتر بر مسائل اقتصادی جامعه تأکید دارند و بخش‌های مختلف اقتصادی را شامل: کشاورزی، صنعت و خدمات مورد بررسی قرار می‌دهد.

کج مثال ۲۵: سلسله‌مراتب سطوح برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی و اجتماعی کدام است؟ (سراسری ۸۰)

- (۱) اجتماعی و اقتصادی - مکانی - زمانی
(۲) بلندمدت - میان‌مدت - کوتاه‌مدت
(۳) ملی - منطقه‌ای - شهری و روستایی
(۴) کلی (کلان) - بخشی - در سطح خرد (پروژه)

پاسخ: گزینه «۴» برنامه‌ریزی را از دیدگاه مسائل اجتماعی و اقتصادی به منظور ارتقای سطوح مختلف زندگی به سه دسته تقسیم می‌کنند: (۱) برنامه‌ریزی کلی؛ (۲) برنامه‌ریزی بخشی؛ (۳) برنامه‌ریزی در سطح خرد.

برنامه‌ریزی منطقه‌ای

برنامه‌ریزی منطقه‌ای را می‌توان کوششی منظم برای انتخاب بهترین راه‌ها و روش‌ها به منظور رسیدن به هدف‌های خاص در یک منطقه دانست. برنامه‌ریزی منطقه‌ای از دیدگاه دیگر عبارت است از کوشش به منظور بالابردن سطح زندگی مردم یک منطقه یا کوشش برای به‌دست آوردن حداکثر بهره از منابع کمیاب و به‌کارگیری استعدادها، منطقه. به‌طورکلی برنامه‌ریزی منطقه‌ای شامل مراحل زیر است:

۱- شناخت منطقه و مشکلات آن و طرح و تنظیم برنامه توسعه آن؛ ۲- اجرای برنامه تهیه‌شده؛ ۳- بررسی و ارزیابی طرح اجراشده.

در مرحله شناخت وضع موجود به شناخت قوت‌ها، ضعف‌ها، امکانات و محدودیت‌های منطقه مورد بررسی نیز پرداخته می‌شود. البته در طرح‌های راهبردی نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید در مرحله تجزیه و تحلیل با عنوان جدول SWOT تهیه می‌شود. این مدل تجزیه و تحلیل SWOT ابزاری برای تطابق ضعف و قوت درونی، فرصت‌ها و تهدیدهای بیرونی است.

برنامه‌ریزی منطقه‌ای بعد از شهرسازی است که به بررسی بستر طبیعی، مکان‌یابی و ارتباط فضایی شهرها و روستاها با یکدیگر می‌پردازد. این دانش همچنین بهبود کمیت‌های مرتبط با ارائه خدمات را در سطح ملی و منطقه‌ای خواستار است.

نکته ۸: برنامه‌ریزی منطقه‌ای دانشی است میان‌رشته‌ای که ماهیتی چهارگانه دارد و از هم‌پوشانی اقتصاد، جغرافیا، برنامه‌ریزی شهری و نظریه‌های مکانی به‌دست می‌آید.

در این برنامه‌ریزی سعی بر آن است تا حوزه‌هایی که دارای ویژگی‌ها و استعدادها بالقوه و مسائل اقتصادی - اجتماعی خاص هستند، مورد توجه قرار بگیرد. در واقع، برنامه‌ریزی منطقه‌ای، فرایندی در مسیر تنظیم و هماهنگ کردن برنامه‌های مختلف اقتصادی - اجتماعی با نیازها و امکانات محلی یا فرایندی به منظور مشارکت مردم و مناطق در برنامه‌ریزی و فراهم آوردن موجبات برنامه‌ریزی از پایین به بالا برای انطباق برنامه‌های کلان ملی با ویژگی‌های ناحیه‌ای است. اولین قدم‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای حدود ۴ هزار سال پیش در مصر قدیم و در اطراف دره رود نیل با هدف به‌وجود آوردن سیستم آبیاری و استفاده از طغیان‌های رود نیل انجام گرفت اما مهم‌ترین مراحل تکامل در برنامه‌ریزی منطقه‌ای در زمان رومیان صورت گرفته است.

برنامه‌ریزی شهری

برنامه‌ریزی شهری ساماندهی فضایی ساختارهای کالبدی است و در واقع در پی تأمین رفاه شهرنشینان از طریق ایجاد محیطی مساعدتر، سالم‌تر، آسان‌تر و دلپذیرتر است.

برنامه‌ریزی شهری، سطحی پایین‌تر از برنامه‌ریزی منطقه‌ای است و به چگونگی بهبود کمیت‌ها در شهرها و روستاها می‌پردازد. کار یک برنامه‌ریز منطقه‌ای خلق آینده و کار یک برنامه‌ریز شهری خلق فضاها و بهینه‌سازی آن‌ها یا ساختاربخشیدن به ساختار فضایی شهر است. با آجر و آهن نمی‌توان فضا خلق کرد بلکه باید سازمان موجود را دوباره سازماندهی کرد و آغاز آن در سال ۱۹۳۴م در آمستردام بوده است.

با توجه به توضیح دو گرایش برنامه‌ریزی شهری و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، باید گفت دو گرایش دیگر شهرسازی نیز عبارت‌اند از:

طراحی شهری

طراحی شهری فرم‌دادن به فیزیک شهر است. شاید طراحی شهری تنها نقطه‌ای باشد که معماری آن هم در اصول با شهرسازی گره می‌خورد. پروژه‌های برنامه‌ریزی شهری زیرساخت طراحی شهری را می‌سازد و با رعایت اصول معماری و روان‌شناسی محیط، کیفیت زندگی شهروندان را در همه ابعاد ارتقا می‌دهد. طراحی در شهرهای ایران اعم از طراحی در بخش قدیمی و بخش جدید شهرهای موجود یا طراحی شهرهای جدید باید براساس شناسایی اصول طراحی بافت‌های قدیمی توجه به خصوصیات کالبدی آن‌ها و ویژگی‌های فضای شهری ایرانی و بهره‌گیری منطقی از اصول گذشته انجام شود. این تأکید